

ARTIKELEN

Online forumparticipatie en offline identiteitsvraagstukken

Over een toevluchtsoord en een springplank binnen een internetforum voor orthodox protestantse homoseksuelen

Willem de Koster

Vaak wordt gesuggereerd dat internetfora bijzonder aantrekkelijk zijn voor mensen met 'onbruikelijke' identiteiten, maar hoe werkt dat precies? Om bij te dragen aan de theorievorming rond deze thematiek, wordt in dit artikel de participatie binnen een forum voor orthodox protestantse homoseksuelen onderzocht door niet alleen aandacht te besteden aan de forumdeelname van de betrokkenen, maar ook aan hun ervaringen in het offline sociale leven.

Inleiding

Wetenschappers die actief zijn binnen het interdisciplinaire veld van het zogenaamde internetonderzoek hebben lange tijd gedaan alsof online interacties zich voltrekken in een virtueel domein dat niet verbonden is met een bredere sociale context (Cavanagh, 2007: 11; Chan, 2006: 4-5; Hardey, 2002: 571). Zoals Bakardjieva (2005: 167) het verwoordt: 'Most of the existing research (...) [has treated] online group phenomena in isolation from the actual daily life experiences of the subjects involved.' Deze praktijk is herhaaldelijk bekritiseerd (Wilson & Peterson, 2002: 456): aangezien niemand louter op internet leeft (Kendall, 1999: 70) wordt het idee van een op zichzelf staande 'cyberspace' steeds vaker terzijde geschoven als een niet langer vol te houden fictie (Herring, 2002: 152). Wetenschappers erkennen meer en meer dat het van cruciaal belang is om de relatie tussen online en offline interacties en ervaringen te onderzoeken (Baym, 2006: 86; Campbell, 2004: 192; Hine, 2000; Wellman et al., 2002: 161-2), maar opmerkelijk genoeg is dit nog steeds geen gangbare praktijk, hetgeen voeding geeft aan een voortdurende klaagzang over de eenzijdige focus op het virtuele die veel internetonderzoek blijft kenmerken (zie bijvoorbeeld Hardey, 2002: 571; Nip, 2004: 409).

Natuurlijk bestaan er desondanks in het internetonderzoek wel ideeën over de manier waarop het online en het offline sociale leven met elkaar verbonden zijn. Zo merken DiMaggio et al. (2001: 318) in een gezaghebbend overzichtsartikel op dat 'there is much anecdotal evidence that the Internet provides significant benefits for people with unusual identities or concerns'. Zoiets wordt inderdaad vaak gesuggereerd (zie bijvoorbeeld Adler & Adler, 2008; Blevins & Holt, 2009; Deshotes & Forsyth, 2007; Mehra et al., 2004; Tanis, 2007) en in dit verband beweren

wetenschappers doorgaans dat internetfora vooral aantrekkelijk zijn vanwege de mogelijkheid om daar anoniem gelijkgestemden te ontmoeten. Hoewel deze thematiek van groot belang is in het licht van een bredere discussie over de sociale betekenis van het internet (cf. DiMaggio et al., 2001), zijn er bij gebrek aan systematisch onderzoek tot op heden nog maar weinig empirisch gefundeerde theoretische inzichten ontwikkeld. Zo blijft onduidelijk om welke identiteitsgerelateerde redenen internetfora precies aantrekkelijk zijn. De notie van 'ongebruikelijke' identiteiten is te vaag en te algemeen om theoretische inzichten op te kunnen baseren. Mensen met een ongebruikelijke identiteit kunnen immers met uiteenlopende identiteitsvraagstukken kampen; zelfs een en dezelfde identiteit kan tot verschillende vragen of problemen leiden. In het verlengde hiervan blijft onderbelicht of en hoe mensen met verschillende identiteitsvraagstukken hun online activiteiten verschillend waarderen en vormgeven. Onderzocht moet worden op welke manier specifieke vormen van participatie binnen internetfora verbonden zijn met specifieke identiteitsvraagstukken.

Er is, kortom, empirisch gefundeerde theorievorming nodig rond de vraag of, hoe en waarom mensen met verschillende identiteitsvraagstukken verschillend participeren binnen internetfora. Met deze exploratieve studie probeer ik aan deze theorievorming een bijdrage te leveren. Daartoe richt ik me op een Nederlandstalig forum voor mensen die zich identificeren als orthodox protestantse homoseksuelen. Vanzelfsprekend had ik diverse andere fora kunnen onderzoeken, maar om verschillende redenen lijkt dit forum een goede keuze te zijn. Het algemene idee dat het internet aantrekkelijk is voor mensen met een ongebruikelijke identiteit lijkt voor een groot deel te berusten op de observatie dat seksuele minderheden het internet als een van de eerste groepen enthousiast hebben omarmd (Gross, 2007: ix). Aangezien homoseksuelen in Nederland in orthodox protestantse kringen een minderheidspositie innemen (Peters & Vellenga, 2007: 73), lijkt dit forum een geschikte casus om te verkennen hoe online participatie gerelateerd is aan identiteitsvraagstukken. Daarnaast maakt de hybride identiteit die aan de basis van het forum ligt het waarschijnlijk dat deelname aan het forum te maken heeft met verschillende identiteitsvraagstukken – de spanning tussen een orthodox protestantse en een homoseksuele identiteit roept naar verwachting voor verschillende forumleden verschillende vragen of problemen op.

Data en methoden

Tijdens mijn dataverzameling, die plaatsvond van februari tot en met juli 2008, had *RefoAnders*, het forum waar mijn onderzoek zich op richt, bijna driehonderd geregistreerde leden die samen meer dan twintigduizend berichten hadden

geplaatst.¹ Nadat ik daartoe toestemming van de beheerder van het forum had verkregen heb ik deze berichten gebruikt voor een eerste, exploratieve analyse. Vanwege ethische redenen wordt deze analyse hier echter niet gepresenteerd. Ten eerste is de 'group accessibility' (King, 1996; cf. Eysenbach & Till, 2001) momenteel laag; het forum bestond aanvankelijk uit een publiekelijk toegankelijk deel en een deel dat alleen zichtbaar was voor geregistreerde forumleden, maar later is de toegang tot het gehele forum beperkt tot forumleden.² Ten tweede is voor sommige leden de 'perceived privacy' (King, 1996; cf. Eysenbach & Till, 2001) binnen het forum hoog. Tezamen suggereert dit dat het beter is om de inhoud van de conversaties op het forum niet aan de buitenwereld prijs te geven.

Zoals Baym (2006: 85; cf. De Koster, 2010: 37-8) beargumenteert is het beter om interviews te gebruiken om inzicht te krijgen in de ervaringen en betekenisverleningen van internetgebruikers dan om slechts te vertrouwen op tekstuele analyses van forumberichten. Na mijn exploratieve kwalitatieve inhoudsanalyse heb ik daarom diepte-interviews gehouden met vijftien forumleden die hadden gereageerd op een interviewoproep die ik met toestemming van de forumbeheerder online had geplaatst. Negen respondenten waren midden twintig of begin dertig, en de andere zes respondenten waren veertigers en vijftigers. Tijdens de interviews moedigde ik de respondenten aan om vrijuit te spreken, terwijl ik ervoor zorgde dat bepaalde thema's in ieder interview werden behandeld (cf. Charmaz, 2006: 28-35). Aandacht werd besteed aan hun ervaringen rond hun seksualiteit en religiositeit in het offline sociale leven, hun redenen voor hun forumparticipatie, hun ervaringen op het forum en de betekenis die zij aan het forum toedichten. Een interview duurde een uur; alle andere duurden tussen anderhalf en drieënhalve uur. Dertien interviews werden 'face-to-face' gehouden. Deze werden opgenomen en letterlijk getranscribeerd. De andere twee werden gehouden met behulp van 'instant messaging' software. Omdat de respondenten veel moeite deden om uitvoerig te antwoorden, waren deze online interviews net zo uitgebreid als de andere interviews. Om de privacy van de respondenten te beschermen worden in dit artikel gefingeerde namen gebruikt.³

Naast hun online interacties organiseren de forumleden om de paar maanden zogenaamde meetings en huiskamerbijeenkomsten. Bij de meetings gaat het om gezamenlijke uitstapjes, terwijl de huiskamerbijeenkomsten plaatsvinden in een

- 1 Sommige onderzoekers stellen dat de naam van een forum uit wetenschappelijke publicaties moet worden verwijderd om de forumleden te beschermen (King, 1996). Om twee redenen heb ik dat in dit geval echter niet gedaan. Ten eerste vond geen van de leden van *RefoAnders* het nodig om de forumnaam weg te laten, en maakten sommigen daar zelfs bezwaar tegen. Ten tweede kan het verbergen van een forum voor een minderheidsgroepering bijdragen aan de verdere marginalisering van die groep (Bassett & O'Riordan, 2002: 243-4), wat betekent dat het anonimiseren van een forum niet bij hoeft te dragen aan de bescherming van de forumleden.
- 2 Ik heb geen enkele aanwijzing dat mijn aanwezigheid als onderzoekers hier iets mee te maken heeft gehad. Het is waarschijnlijk het resultaat van een verschoven balans tussen twee groepen forumleden die verschillende opvattingen hebben over de toegankelijkheid van het forum voor buitenstaanders (zie mijn onderzoeksbevindingen voor een analyse van deze verschillen).
- 3 Onder de respondenten zijn veertien mannen en een vrouw. Om de anonimiteit van de vrouwelijke respondent te beschermen heb ik haar een mannelijk pseudoniem gegeven en gebruik ik mannelijke voornaamwoorden om naar haar te verwijzen.

kamer die speciaal voor dit doel is gehuurd. Tijdens mijn onderzoek werd ik door verschillende forumleden uitgenodigd om aan deze activiteiten mee te doen. Ik heb deze uitnodigingen dankbaar geaccepteerd, en de inzichten die ik heb opgedaan bij onder meer een middagje bowlen en gezamenlijke diners valideerden de interviewdata. Ik rapporteer de data die bij deze bijeenkomsten werden verzameld echter niet, omdat de deelnemers ze als privé beschouwen.

Offline ervaringen: homoseksualiteit in een orthodox protestantse context

In lijn met mijn doel om participatie binnen het forum te begrijpen in relatie tot het offline sociale leven, richt ik mijn analyse eerst op de manier waarop mijn respondenten hun identiteit offline beleven, om daarna aandacht te besteden aan hun redenen voor hun forumdeelname en de betekenis die ze aan het sociale leven op het forum toedichten. Mijn analyse laat zien dat er onder mijn respondenten twee typen identiteitsvraagstukken te onderscheiden zijn. Deze worden hieronder besproken.⁴

‘Een eenzame strijd’: stigma, isolatie en emotionele problemen

Een eerste type offline ervaringen komt uitsluitend voor onder respondenten die geen homoseksuele relatie hebben – sommigen wonen alleen of bij hun ouders thuis, en anderen zijn verwickeld in een heteroseksueel huwelijk. Laatstgenoemden hebben verschillende redenen om getrouwd te zijn met iemand tot wie ze zich niet aangetrokken voelen. Een daarvan is dat het voor sommigen gewoonweg niet voorstelbaar was om een niet-heteroseksuele relatie aan te gaan. Vanwege hun inbedding in een orthodox protestantse sociale omgeving was deze optie discursief uitgesloten. Zoals Piet het verwoordt: ‘Als ik dan nadien terugkijk dan zeg ik, ik had het kunnen weten (...) dat ik homo ben. Ik heb het nooit als zodanig toen herkend, heel simpel omdat het niet als een optie leefde in de omgeving waar ik zat. Homo, dat was een scheldwoord, dat waren vieze mannetjes, voor de rest niks. Zo kende ik het.’ Andere leden waren zich al voor hun huwelijk bewust van hun seksualiteit, maar ervoeren sociale druk om zich te conformeren aan heteronormatieve standaarden: ‘Ja, als je dan uit de kast was dan, ja dan lag je er uit hè, voor heel je leven. Dus dan toch maar trouwen’ (Cees). Voor sommigen was hun conformering aan deze heteronormatieve sociale druk ingegeven door de ijdele hoop dat hun seksuele gevoelens voor mannen na verloop van tijd vanzelf zouden verdwijnen als ze een heteroseksueel huwelijk aan zouden gaan: ‘Ik dacht, “mischien gaat het wel over op een gegeven moment”’ (Hans).

Alleen Cees en Piet ervaren hun huwelijk als draaglijk – de andere getrouwde forumleden zijn aanzienlijk minder positief. Menno’s vrouw was ‘erg boos en verdrietig’ toen ze achter zijn geaardheid kwam, en anderen vertellen over ernstige

4 Aangezien het doel van deze paragraaf is om de offline achtergrond van online interacties te schetsen, richt ik me hier op de ervaringen in het offline sociale leven tot het moment dat de respondenten lid van het forum werden. De lezer moet echter in gedachten houden dat de offline ervaringen van sommige respondenten tijdens hun forumlidmaatschap zijn veranderd (zoals later wordt besproken) en dat deze dus geen vaste categorieën behelzen.

problemen. Hans schetst een grimmig beeld: 'Ze weet dat ik homo ben, maar ze accepteert het niet. (...) Voorheen werd ze ook agressief (...). Als ze dreigt om je dinges eraf te snijden, dat is toch wel behoorlijk... Dat is niet echt prettig.' René heeft soortgelijke ervaringen: 'Mijn vrouw heeft zelfs gezegd (...) dat ze van me walgt' en hij heeft het gevoel 'dat ze altijd erop uit is (...) om je te vernederen. (...) Altijd het vernederen, altijd het vernederen.' Ook René hield rekening met fysiek geweld: 'Ja, het nam eerst heel erg, eerst vormen van apathie nam het aan, bij mijn vrouw, en toen nam het vormen van schelden aan, en bedreigingen'. Omdat hij vreesde voor zijn lichamelijk welzijn is hij zelfs voor korte tijd zijn huis uit gevlucht.

Zulke negatieve reacties op hun homoseksualiteit zijn niet alleen afkomstig van de echtgenotes van forumleden; andere familieleden zijn er eveneens fel tegen gekant. Piets ouders reageerden vol onbegrip: "Zwijg er maar liever over. En praat er maar niet over want [anders] komen er nog meer." Dat was ook letterlijk de reactie die ik van mijn ouders kreeg. (...) Alsof het besmettelijk was.' Veroordeling door hun familieleden is een terugkerend thema in het leven van deze mannen: 'Mijn moeder (...) die zei ook, "ik had liever een mongool gehad dan zo'n kind." (...) mijn ouders konden er absoluut niet mee omgaan' (René). Ook Hans stuitte op afkeer: 'Mijn ouders en broers en zussen (...) wilden erna niets meer met me te maken hebben. (...) dingen zijn moeilijk geworden, ja. Kijk mijn ouders zijn nooit meer bij me geweest.' Een dergelijk verlies van sociale contacten is een gebruikelijke ervaring. Menno vertelt dat zijn schoonzus tegen zijn vrouw zei: "Je moet bij die vent weg; ik heb altijd al gedacht dat hij niet deugde en hij komt mijn huis niet meer in." Zulke negatieve ervaringen blijven niet beperkt tot getrouwde mannen en komen ook voor bij forumleden die alleen of bij hun ouders wonen. Ook zij informeerden een kleine kring van familieleden over hun seksualiteit en stuitten daarbij op vergelijkbare reacties van onbegrip en veroordeling. Zoals Fred vertelt: 'Mijn familieleden (...) alles staat op zijn kop' en als zodanig is het 'doem-scenario' dat hij in zijn hoofd had uitgekomen. Ook Joeri's ouders zien het als 'echt een probleem waar ze moeilijk mee overweg kunnen' – een ervaring die wordt gedeeld door Edwin, die vertelt dat hij geen enkele steun heeft gekregen van zijn ouders, die 'het nooit zullen accepteren'.

Deze gedeelde ervaringen vallen onder de klassieke notie van stigma zoals geformuleerd door Goffman: de seksualiteit van deze forumleden wordt gezien als een 'attribute that is deeply discrediting' ([1963] 1986: 3). Omdat ze grote problemen voorzien als hun homoseksualiteit buiten hun familie bekend zou worden, proberen ze buiten hun directe familiekring door te gaan voor heteroseksuelen (cf. Page, 1984: 4). De algemene inschatting van deze forumleden is dat het in sociaal opzicht verwoestende gevolgen zou hebben als ze binnen hun religieuze gemeenschap uit de kast zouden komen. Keer op keer leggen ze uitgebreid uit dat het taboe binnen hun kerk hen ervan weerhoudt om daar open te zijn over hun homoseksualiteit: 'Ik zou dat dan wel erg vinden [als het uitkomt], want als mensen je dan zegmaar verguizen, of in de goot trappen... (...) Stel bijvoorbeeld dat heel de kerk zou weten dat je homo zou zijn (...) dan kijken de mensen je niet meer aan, dan weet ik zeker dat er niemand is die mij meer groet. (...) Als niemand je meer groet daar dan heb je daar geen leefbare situatie meer, want dan

word je uit zo'n kerk gepest, daar ben ik van overtuigd, dat hou je niet vol' (René). Net als voor de anderen die worstelen met stigmatisering is de angst 'om uitgekotst te worden' reden voor Menno om 'zo min mogelijk van [zichzelf] hierin bloot te geven.'

Het stigma van deze forumleden en de daarmee samenhangende angst om ontmaskerd te worden liggen ten grondslag aan sociale isolatie en gevoelens van eenzaamheid. De familieleden van deze forumleden labellen hun homoseksualiteit niet alleen als een ernstig probleem, maar sluiten ook de mogelijkheid uit om erover te spreken. Joeri legt uit: 'Er wordt heel weinig over gecommuniceerd eigenlijk. (...) ik heb ook nooit de gelegenheid, de kans gehad om te zeggen hoe ik het ervaar om zo te zijn. Daar hebben ze ook nooit naar gevraagd.' Hun familieleden zijn niet alleen onwillig of niet in staat om empatisch over homoseksualiteit te spreken, ze hebben ook de neiging om zich tegen ieder contact te verzetten. Hans concludeert: 'Ze probeerden me in een sociaal isolement te dwingen'. Ook Menno voelde zich 'echt eenzaam en alleen' nadat zijn familie achter zijn seksuele gevoelens was gekomen. Omdat ze het gevoel hebben dat ze hun stigma zoveel mogelijk moeten afschermen, komt daarbij dat ze hun seksualiteit ook niet openlijk met anderen kunnen bespreken.

Dit levert een aanvullend probleem op, aangezien ze zelf intense emotionele problemen ervaren met betrekking tot hun geartheid. Zonder uitzondering worstelen ze met hun gevoelens, omdat deze in tegenspraak lijken met hun religieuze overtuigingen. Net als de anderen legt Cees uit dat homoseksualiteit naar zijn mening een onvolmaaktheid is die voortkomt uit de erfzonde: 'We leven in een gebroken wereld, en die gebrokenheid die ervaren homo's.' Daarom gaf het voor forumleden als Cees een 'shokeffect' toen ze hun seksualiteit ontdekten – Fred, bijvoorbeeld, vertelt: 'Dat is iets van mijzelf waar ik me enorm voor schaamde en ik dacht, "ik mag dat niet. Ik mag niet zijn zoals ik ben." Dat dacht ik echt.' Omdat hij homoseksualiteit als onvolmaaktheid beschouwde kreeg hij 'een soort minderwaardigheidsgevoel.' Menno zegt desalniettemin: 'Het is een onderdeel van mijn wezen, daar verander ik niets aan. Dat moet ik leren accepteren' (Menno).

Kort samengevat ervaren deze forumleden stigmatisering en sociale isolatie, en zijn deze problemen des te erger omdat ze worstelen met persoonlijke problemen met betrekking tot hun homoseksualiteit die ze niet met anderen kunnen delen. Menno vat deze ervaringen in het offline sociale leven samen als 'een eenzame strijd'.

'Het gaat erom hóe je het doet': reflexieve identiteitsvraagstukken

De alledaagse ervaringen van een tweede groep forumleden, die geen van allen zijn getrouwd met een vrouw, worden niet gekenmerkt door angst voor veroordeling en intense emotionele worstelingen. Ze kwamen relatief makkelijk uit de kast, en dit leverde niet veel kritiek of verzet op. Bas vertelt: 'Het heeft mij geen problemen gegeven. (...) Mijn ouders hebben er geen moeilijkheden mee, mijn familie staat er vrij positief tegenover allemaal.' Hij benadrukt dat dit verschilt van de negatieve ervaringen van andere forumleden: 'Dat voordeel heb ik gewoon boven andere mensen binnen *RefoAnders* ook, dat er gewoon zo heel makkelijk mee omgegaan wordt.' De situatie van Bas is echter niet uniek; andere leden ver-

tellen een soortgelijk verhaal: 'Op zich mijn familie was wel positief, in de zin van niet afwijzend' (Karel). Tom heeft een vergelijkbare ervaring: 'Mijn familie die is ook allemaal Christelijk, en die reageren ook allemaal heel positief.' Ook in hun eigen, lokale kerk stuiten deze leden meestal niet op grote problemen. Zoals Harry uitlegt: 'Het wordt dus eigenlijk ook niet veroordeeld. (...) Ik bevind mij eigenlijk in dezelfde situatie als alle andere gelovigen.' Alleen het uit de kast komen van Guus zorgde voor ongenoegen bij de ouderlingen, maar deels dankzij de 'bijzondere' positieve houding van zijn ouders raakte dit hem niet.

Omdat ze nauwelijks belangrijke negatieve ervaringen hebben gehad, zien deze forumleden in het algemeen weinig reden om hun homoseksualiteit te verbergen. Net als Albert zijn ze 'openlijk homo' – 'vrienden, familie, kennissen, het dorp waar ik uitkom is daar wel van op de hoogte (...) volgens mij [weten] de mensen in mijn omgeving het allemaal wel' (Bas). Dientengevolge voelen ze zich niet sociaal geïsoleerd. Tom, bijvoorbeeld, heeft contact met homoseksuelen met een vergelijkbare religieuze achtergrond. Anderen hebben een homoseksuele relatie, die ze relatief makkelijk konden aangaan omdat ze niet het gevoel hebben dat ze hun seksualiteit moeten verbergen. Guus, bijvoorbeeld, vindt het geen probleem om zijn 'vriend te zoenen op het balkon' en Albert en Karel wonen allebei samen met een andere man. Alleen Sam voorziet problemen als hij zijn seksualiteit buiten zijn familie bekend zou maken, maar ook hij ervaart geen sociale isolatie, vooral omdat hij kan vertrouwen op mensen die hem op verschillende manieren steunen – hij omschrijft dit als 'een hele luxe positie' die ervoor zorgt dat hij zijn leven 'best redelijk op orde' heeft.

Deze leden hebben niet alleen geen last van stigmatisering en sociale isolatie, ze beschouwen hun seksualiteit zelf ook niet als problematisch. Ze worstelen niet met een tegenstelling tussen hun seksuele gevoelens en hun geloof. Zoals Harry het verwoordt: 'Een worsteling wil ik het niet noemen. Voor mij persoonlijk heb ik mijn homo-gevoelens altijd als iets vanzelfsprekends ervaren. Dus niet iets wat een barrière met God veroorzaakt. (...) homoseksualiteit [heeft] voor mij persoonlijk nooit een geloofs- of identiteitscrisis veroorzaakt.' Deze opvatting wordt gedeeld door de andere leden die geen stigmatisering ervaren. Albert had in het verleden wel twijfels, maar is 'tot een soort van rustpunt gekomen' en accepteert zijn seksualiteit. Ook Tom zegt: 'Het is niet iets waar ik vreselijk mee loop ofzo' en hij is het eens met Bas, die zegt: 'Je bent mens, je bent Christen en je bent daarnaast toevallig nog homo.'

Kortom, hoewel deze forumleden hun seksualiteit niet als iets positiefs omarmen, kampen ze niet met stigmatisering of emotionele problemen. Dit betekent echter niet dat hun homoseksualiteit in het dagelijks leven voor hen geen belangrijk thema is. Omdat ze ingebed zijn in een orthodox protestantse offline sociale omgeving waarbinnen ze een goed Christelijk leven willen leiden, zijn er andere vragen die hen bezighouden: 'Je bent gewoon anders en daar moet je mee vooruit' (Sam). Ze ervaren geen diepe emotionele worsteling met hun seksualiteit, maar alledaagse kwesties zijn voor hen des te relevanter. Albert, bijvoorbeeld, legt uit: 'Ik denk dat je in een verantwoordelijk leven heel goed homo en Christen kunt zijn. Dat is geen punt, het gaat erom hoe je dat doet.' In dit verband overdenken deze forumleden bijvoorbeeld of ze al dan niet een homoseksuele relatie zouden

willen aangaan, of zulk soort relaties theologisch te verantwoorden zijn, en, zo ja, hoe ze deze tot stand zouden moeten brengen. Het gaat, kortom, om 'zoeken naar, van kan ik een weg vinden waarin ik ook die seksualiteit in het leven een plek geef als gelovig mens' (Albert). Daarnaast denken ze ook na over de manier waarop ze binnen de kerk het beste met hun seksualiteit kunnen omgaan. Dat ze in hun offline sociale leven geen stigmatisering ervaren betekent niet dat ze ongevoelig zijn voor de religieuze context waar ze deel van uitmaken. Ze denken niet alleen na over de vraag wie ze op de hoogte stellen, op welk moment en op welke manier dat het beste kan; ze moeten zich ook beschermen tegen incidentele kritiek. Karel, bijvoorbeeld, rekent nog steeds op incidentele confrontaties met betrekking tot zijn seksualiteit: 'Zolang je in de kerk zit en een relatie hebt, denk ik dat ik mijn hele leven vragen kan krijgen. Op dat moment ja dan heb je er weer mee te maken, word je er weer op gewezen (...). En, ja, ik neem het gewoon serieus. In die zin kost het wel energie.'

Dit alles verschilt nogal van de stigmatisering en emotionele worsteling die hierboven is beschreven. Deze forumleden hebben in het algemeen niet te maken met veroordeling van hun seksualiteit, zijn niet bang dat anderen hun seksualiteit ontdekken en accepteren hun seksuele gevoelens. In plaats van stigmatisering zien zij zich gesteld voor reflexieve identiteitsvraagstukken. Ze hebben te maken met niet te vermijden vragen over hoe als oprecht gelovige homoseksueel te leven in een orthodox protestantse sociale context. Antwoorden op deze vragen kunnen niet worden verschaft door traditionele autoriteiten, en als een gevolg van dit gebrek aan eenduidige richtlijnen voor denken, voelen en handelen hebben deze forumleden 'no choice but to choose how to be and how to act', zoals Giddens het verwoordt (1994: 75; cf. Bauman, 2001a: 46-7; Beck & Beck-Gernsheim, 1996: 29; Giddens, 1991: 80-1).

Nu de verschillende identiteitsvraagstukken waar deze twee groepen forumleden mee kampen zijn besproken, zal ik in de volgende paragraaf hun redenen voor hun forumparticipatie analyseren.

Redenen voor participatie binnen *RefoAnders*

'Je moet je ei eens een keer kwijt': op zoek naar empathische steun

Voor een goed begrip van de redenen die mijn respondenten hebben om binnen het forum te participeren, is het belangrijk om op te merken dat degenen die worstelen met stigmatisering in het offline sociale leven geen alternatief zien. Dit komt allereerst doordat ze een groot belang aan hun religie hechten. Zonder uitzondering beschouwen ze hun geloof als een 'wezenlijk deel van [hun] bestaan' (René) en ze benadrukken keer op keer dat inbedding in een orthodox protestantse religieuze gemeenschap van het grootste belang is om hun geloof te voeden. Daarnaast worden degenen die met een vrouw zijn getrouwd er door hun religieuze principes van weerhouden om een einde te maken aan hun onprettige huwelijken. Naast financiële motieven en angst voor een nog groter sociaal isolement is een belangrijke reden hiervoor dat ze hun huwelijksbelofte niet willen breken: 'Ik heb trouw beloofd tot de dood ons scheidt. Dit mag je vind ik niet

zomaar opgeven' (Menno). Verder zorgt het belang dat ze hechten aan hun religieuze overtuigingen ervoor dat ze afkerig zijn van de bloeiende seculiere Nederlandse homoscene. Om deze redenen blijven ze in een offline sociale context waarin ze worden veroordeeld of bang zijn dat ze dat zullen worden als hun seksualiteit bekend wordt, waarin ze zich eenzaam voelen en waarin ze hun emotionele worsteling met hun seksualiteit niet kunnen bespreken.⁵ Dit is de achtergrond waartegen hun deelname aan het forum kan worden begrepen.

Allereerst zijn hun religieuze denkbeelden de reden dat ze voor *RefoAnders* in plaats van een ander forum hebben gekozen. Het grote belang dat ze hechten aan hun religieuze overtuigingen zorgt er niet alleen voor dat ze wegblijven van seculiere homofora, maar ligt ook ten grondslag aan een voorkeur voor *RefoAnders* boven andere fora voor Christelijke homoseksuelen. In dit verband worden specifieke religieuze opvattingen als heel belangrijk beschouwd: 'Wat ik [elders] tegenkwam was allemaal vrijzinnig en niet echt aansluitend bij [onze denkbeelden]' (Piet).

Op het forum van *RefoAnders* zoeken deze respondenten verlichting van de problemen waar ze in het offline sociale leven onder gebukt gaan. Dankzij de anonimiteit die op het forum mogelijk is doordat deelnemers zelf een gebruikersnaam kunnen kiezen – hetgeen als 'van onschatbare waarde' (Menno) wordt beschouwd – kunnen ze online 'uit de kast' zijn zonder angst voor de negatieve gevolgen waar ze offline mee te maken hebben. Cees legt uit: 'Het grote voordeel is, van het forum, dat je lekker anoniem kunt blijven (...). Niemand weet wie je bent.' Net als de anderen die worstelen met stigmatisering, deelt Edwin dit standpunt: hij vindt online anonimiteit 'heel erg belangrijk' omdat hij op die manier negatieve reacties kan voorkomen. Hij benadrukt dat hij alleen op die manier '[zichzelf] kan zijn op zo'n forum' – een ervaring die wordt gedeeld door de andere gestigmatiseerden, die opmerken dat het vanzelfsprekend is dat ze online beter zichzelf kunnen zijn dan offline.

Dit is des te belangrijker omdat het hen voorziet van een uitlaatklep voor hun emotionele problemen. Cees, bijvoorbeeld, bespreekt zijn redenen om lid te worden van het forum als volgt: 'Ik wilde eigenlijk over mijn gaardheid praten met anderen. (...) Soms, zeker op het laatst, had ik het gevoel van, "ik stik hierin, ik kan het gewoon niet houden." Je hebt iets waar je hele dagen mee bezig bent, en je kan het met niemand delen. En dat is zoiets ingrijpends, dat is zoiets, ja, frustrerends eigenlijk ook. Dat je zegt van, "ja ik moet dat een keer, ik moet dat eens een keer met iemand bespreken." Je moet je ei eens een keer kwijt, hè. En zodoende, met die reden, ben ik ook een beetje op *RefoAnders* terecht gekomen.'

Zoals Cees' woorden al suggereren willen deze leden niet simpelweg hun gevoelens uiten – er zit ook een belangrijk sociaal aspect aan dit verlangen. Vanwege hun offline isolatie zoeken ze begrip bij mensen die onder vergelijkbare omstandigheden leven. Zoals Fred uitlegt: 'Wat ik ervan verwachtte is een stuk herkenning (...) en ook wel een stuk, ja ik weet niet hoe je dat zegt, maar een stuk van "ik ben niet meer alleen" ofzo. Ik dacht altijd dat ik alleen was, weet je wel.' Keer op

5 Geen van de respondenten wilde zijn seksualiteit laten 'genezen', zoals in bepaalde religieuze kringen wel wordt geprobeerd (zie Erzen, 2006; Robinson & Spivey, 2007; Wolkomir, 2001).

keer vertellen de andere gestigmatiseerde leden vergelijkbare verhalen: 'Dat stuk herkenning en erkenning, dat is voor mij de meerwaarde van *RefoAnders*' (Menno). Herhaaldelijk geven ze aan dat ze lid zijn geworden van het forum omdat ze op zoek waren naar 'lotgenoten' – 'je moet het zelf hebben volgens mij om dit echt goed en duidelijk te begrijpen' (Menno). Hans vond het 'uiterst bijzonder' om in contact te komen met mensen die hem helemaal begrijpen. Dit is vooral belangrijk omdat deze leden behoefte hebben aan 'emotionele steun' – Joeri benadrukt net als de anderen: 'je gaat op zoek naar herkenning, naar steun', en René zegt: 'Op het moment dat iemand het even niet ziet zitten dan vang je elkaar op, en dat is gewoon heel belangrijk.'

De leden die offline worstelen met stigmatisering en sociale isolatie waren, kortom, op zoek naar empatische steun toen ze lid werden van het forum – hun verklaringen over hun beweegredenen om zich bij het forum aan te melden zijn doordrongen van een verlangen om veilig onder gelijkgestemden te zijn die steun en begrip bieden. Hun forumparticipatie zorgt dan ook voor een groot gevoel van opluchting. Uit oprecht enthousiasme weet Cees bijvoorbeeld niet hoe hij zijn gevoelens het beste kan uitdrukken: 'Doordat ik ging praten op *RefoAnders* ben ik gewoon helemaal losgekomen', 'en dat was zo heerlijk man, dat je gewoon helemaal kunt zeggen hoe dat was, wat voor verdriet, wat voor worsteling, wat voor strijd dat gaf', 'dat is gewoon, het is gewoon een verademing, ik ben gewoon een ander mens geworden', 'en het geeft zo'n bevrijding, hè? Het geeft zo'n bevrijding.' Bovendien helpt hun participatie om hun gevoelens van isolatie en eenzaamheid te verminderen. Fred zegt bijvoorbeeld: 'Het helpt mij heel erg ook dat er ook mensen zijn die in dezelfde worsteling zitten.' Als een gevolg hiervan leren ze om hun homoseksualiteit te accepteren: 'Het heeft mijn ontzettend geholpen om mijzelf te aanvaarden, te accepteren zoals ik ben', zegt Cees bijvoorbeeld.

Dankzij deze positieve gevolgen is voor sommige gestigmatiseerde leden de betekenis van hun forumdeelname veranderd. Dit geldt niet voor allemaal; Edwin bijvoorbeeld voelt zich in het offline leven nog steeds sociaal geïsoleerd en blijft daarom op dezelfde manier als voorheen actief op het forum. De participatie van Fred, Piet en Joeri is echter drastisch veranderd. De empatische steun die ze op het forum ontvingen heeft ze geholpen om hun probleem te overwinnen: ze hebben hun seksualiteit geaccepteerd en zijn daarom niet langer bang dat hun stigma zou kunnen worden onthuld. Joeri zegt bijvoorbeeld: 'Je hoeft geen verstoppertje meer te spelen.' Omdat hun gevoelens van stigmatisering daarmee afnamen, werd hun gebruik van het forum vergelijkbaar met dat van de tweede groep leden die hieronder wordt besproken.

'Hoe gaan anderen ermee om?': Op zoek naar inzicht

Degenen die geen last hebben van stigmatisering en isolatie in het offline sociale leven geven een andere uitleg voor hun forumlidmaatschap. Desalniettemin is ook voor hen de duidelijke orthodox protestantse signatuur van *RefoAnders* belangrijk. Ook zij hebben een afkeer van seculiere homofora en voelen zich niet aangetrokken tot andere fora voor Christelijke homoseksuelen. *RefoAnders* geniet voor Harry de voorkeur omdat '*RefoAnders* wat "conservatiever" omgaat met de homokwestie' en Bas legt het als volgt uit: 'Omdat ik zelf uit een wat meer ortho-

doxere hoek kom (...) en binnen [een ander forum voor Christelijke homoseksuelen] zie je toch (...) “het moet allemaal maar kunnen en mogen en vrijheid blijheid.” En dat past toch niet echt bij de stroming waar ik uitkom, het gedachtegoed dat daar heerst. [*RefoAnders*] past beter bij mijn kerkelijke achtergrond en ik denk ook wel mijn eigen beleving.’

Hoewel deze respondenten net als de leden die last hebben van stigmatisering een duidelijke voorkeur voor *RefoAnders* hebben, zijn ze niet om dezelfde redenen actief op het forum. Opvallend genoeg hechten ze niet zo’n belang aan de anonimiteit die op het forum mogelijk is. Hoewel hij erkent ‘dat het voor sommige mensen wel belangrijk is’ vindt Guus het ‘helemaal niet interessant eigenlijk’ omdat hij ‘niets te verbergen’ heeft. Voor Albert is een gebruikersnaam ‘helemaal niet’ belangrijk: ‘Ik wil open kaart spelen. Overal waar ik ben, ben ik gewoon [voor- en achternaam] (...) Ik hou van openheid.’ Net als Harry en Karel heeft Bas in zijn gebruikersprofiel zoveel details ingevuld dat zijn naam eenvoudig te achterhalen is: ‘Ik heb zoiets van “ik ben zo en mensen mogen het weten”, het mag van mij in de krant staan, bij wijze van.’ En omdat deze leden hun seksualiteit offline openlijk kunnen bespreken participeren ze niet binnen het forum om uiting te geven aan hun gevoelens: ‘Het is nou niet zo dat het dat het voor mij een uitlaatklep is of wat dan ook’ (Tom). Omdat ze niet worstelen met stigmatisering of emotionele problemen zoeken ze op het forum niet naar empathische steun. Zoals Tom verklaart: ‘Het is niet zo dat ik dan op dat forum ga zitten zoeken of er nog mensen zijn die mij daarin begrijpen zodat je daar dan steun aan hebt ofzo. Nee, zo zit ik er niet echt in.’ En Albert legt uit: ‘Ik zoek die veiligheid niet meer, ik voel me zelf al veilig.’

Waar de gestigmatiseerde leden zich tot het forum wenden omdat ze offline niet voor hun geaardheid durven uit te komen, is de participatie van deze tweede groep respondenten geïnspireerd door het streven om openlijk als homoseksueel te leven in een orthodox protestantse context. Omdat ze het gevoel hebben dat ze moeten leren hoe ze dit in het licht van hun geloof het beste kunnen doen en hoe ze dat moeten aanpakken, begeven ze zich op een forum dat wordt bezocht door mensen die onder vergelijkbare omstandigheden leven. Aangezien er geen universele, vastomlijnde oplossingen bestaan voor de reflexieve identiteitsvraagstukken die hen bezighouden, kunnen ze niet terugvallen op traditionele autoriteiten en bronnen als de Bijbel en de massamedia – in plaats daarvan vinden deze leden het van het grootste belang om te leren van de alledaagse ervaringen van mensen die in een soortgelijke situatie zitten. Harry, bijvoorbeeld, zegt: ‘Ik vind het belangrijk om erover te praten, met gelovigen, wel te verstaan, maar dan wel op persoonlijk vlak, náást de kerk.’ En Bas legt uit: ‘Goed, die Bijbelteksten die zijn er, maar ik leef daar niet zo mee. Het is gewoon mijn beleving en van daaruit moet je leven.’ Ook Karel benadrukt dat het forum ‘interactie’ biedt waardoor hij ‘dingen van mensen kan leren’, ‘vanuit de persoonlijke levens van mensen’ los van ‘de discussie in de media’.

Omdat andere leden in het dagelijks leven op dezelfde vragen stuiten, kunnen ze volgens Bas helpen in een proces van ‘persoonlijke ontwikkeling’: ‘Je bent allemaal homo, je bent allemaal Christelijk en je zoekt mensen binnen de Christelijke homo’s om jezelf te ontwikkelen, te leren van anderen, en daarvan je eigen deel

van maken. Zoals voor zoveel dingen in het leven geldt, je leert van iedereen, van elke dag leer je weer iets, en dat maak je je eigen'. Terwijl hij uitlegt wat hij het meeste waardeert aan zijn interacties met andere leden geeft ook Harry aan dat zijn forumparticipatie draait om persoonlijke ontwikkeling in plaats van uiting geven aan emotionele problemen en het ontvangen van empatische steun en begrip: 'Ik probeer altijd aanknopingspunten te vinden. En heb veel behoefte aan feedback.'

De vragen die deze leden bezighouden gaan over hoe te zijn en hoe te handelen in het dagelijks leven. Om antwoorden op deze vragen te vinden zoeken ze naar inzichtelijke ervaringen, informatie en advies. Bas zet de belangrijkste reden voor zijn participatie binnen *RefoAnders* als volgt uiteen: 'Nou, ik ben toen uit de kast gekomen en dan is het allemaal heel nieuw. En dan wil je toch graag informatie hebben, "hoe gaan anderen er mee om", "hoe beleven anderen het". Je denkt dat het voor jezelf zo klaar is als een klontje, maar dan kom je er verder in en dan denk je van "ja maar, zo ver ben ik helemaal nog niet." En dan heb je toch een aantal vragen (...) Hoe geef ik mijn homo zijn een Christelijk jasje? Kan dat samen? Al dan niet een relatie? Hoe ga je er thuis mee om, familie, reacties, kerk?' En Harry verwoordt het als volgt: 'De vraag die mij bezighoudt is: op welke manier kan een kuis, Christelijk leven in mijn geval gestalte krijgen Op het *RefoAnders*-forum kan ik deze vraag stellen. (...) Op het forum zet ik berichten waarin ik mijn persoonlijke levensvragen onder woorden probeer te brengen.'

Een gerelateerde vraag waar deze leden antwoord op zoeken op het forum is hoe om te gaan met incidentele vragen over hun seksualiteit in het offline leven: 'Omdat ik niet die deur naar de kerk dicht heb gegooid, gewoon actief lid van een kerk wil zijn, en uit de reformatorische hoek kom (...), ja, kom je toch wel eens mensen in het dagelijks leven tegen die je daarop bevragen, van "hoe doe je dat, leg eens uit, hoe kan dat?" Of het is soms ook dat je gewoon een forum kan gebruiken om (...) de gedachtegang van (...) mensen [die] jou bevragen, dat je dat een beetje gaat herkennen, dat het minder conflictueus is' (Karel).

Deze leden hechten veel waarde aan hun online interacties, omdat deze hen helpen om hun offline levens te verbeteren. Harry, bijvoorbeeld, zegt: 'Dankzij de uitwisselingen op het forum [kan] ik sterker staan in het dagelijks leven.' En Karel merkt op: 'Mijn beste ervaring is dat ik meer inzicht heb gekregen.' Ook Bas deelt mee: '*RefoAnders* heeft mij gevormd tot wat ik nu ben. Heeft mij een heel stuk zekerder gemaakt, over mijzelf doen nadenken, ook bewuster gemaakt van mijn eigen denken, eigen denkwereld. (...) [Als je het ouderlijk huis uitgaat] dan moet je, sta je echt helemaal in eigen ontwikkeling, van hé verrek, help, dat moet ik zelf opknappen. Dus dan is zo'n, dat forum heeft me wel een heel eind daarin geholpen.' Opnieuw blijken deze positieve resultaten verbonden te zijn met een verandering in het forumgebruik: 'Dat is een ontwikkeling. Je zit er eerst met je vragen en uiteindelijk kom je op een punt dat je denkt van, "nou voor mijzelf weet ik het wel" en dan had ik voor mij zoiets van dan wil ik ook wel mijn dingen meedelen aan een ander' (Bas). Joeri denkt er hetzelfde over: 'Nu voor mijzelf de vragen voor een groot deel opgelost zijn dan word je een beetje een praatpaal voor anderen.'

De forumparticipatie van deze groep leden is dus ook deels ingegeven door de wens om anderen te helpen met informatie en advies over kwesties die ze voor zichzelf helder hebben. Tom zegt bijvoorbeeld: 'Dat je op het forum juist voor elkaar het aanspreekpunt bent. (...) dat [is] eigenlijk een van de doelstellingen van het forum.' En Albert heeft sterk het gevoel dat hij anderen moet helpen met het proces dat hij zelf heeft doorgemaakt: 'Ik weet dat er veel meer homo's zitten, en daar wil ik wel iets voor betekenen. (...) Voor mij is [dat] een heel belangrijk deel in mijn leven qua zingeving ook. Ik vind dat belangrijk, voor mij [is het] een beetje een missie, zo mag je dat wel noemen.' Karel deelt dit idee: 'Je kan denken van "misschien kan ik de interactie opzoeken" of überhaupt kijken van wat vragen die mensen zich af, of zijn er vragen die ik mezelf vroeger ook gesteld heb waar je misschien iemand een aanwijzing kan geven?' Ook Guus zegt: 'Die jonge Christelijke homo's [helpen] dat vind ik echt heel erg belangrijk.'

Alles overziend participeren de forumleden met reflexieve identiteitsvraagstukken binnen *RefoAnders* omdat dit hen in staat stelt om te leren van de alledaagse ervaringen van mensen die onder vergelijkbare offline omstandigheden leven en om hun eigen inzichten te delen met mensen die daar behoefte aan hebben. Als zodanig verschillen de beweegredenen die ten grondslag liggen aan hun forumparticipatie van het verlangen naar empathische steun dat overheerst bij de leden die offline worstelen met stigmatisering.

Hoewel bovenstaande analyse twee aparte groepen heeft blootgelegd, elk met specifieke offline ervaringen en daaraan gerelateerde redenen voor online participatie, betekent dit natuurlijk niet dat deze groepen monolitische gehelen zijn. Vanzelfsprekend bestaan er wel verschillen tussen leden van een bepaalde groep – sommige leden die te maken hebben met reflexieve identiteitsvraagstukken benadrukken bijvoorbeeld vragen over relaties, terwijl anderen meer nadruk leggen op de vraag hoe om te gaan met andere kerkleden. Wat hier van belang is, is echter dat zij een focus op reflexieve identiteitsvraagstukken gemeen hebben die verschilt van het verlangen naar empathische steun dat karakteristiek is voor de forumleden die last hebben van stigmatisering.

Een toevluchtsoord en een springplank

In het bovenstaande zijn de in het offline sociale leven gewortelde beweegredenen voor de online participatie van de forumleden besproken. Voor een goed begrip van de manier waarop het online en het offline sociale leven met elkaar verbonden zijn moet ten slotte de vraag worden beantwoord welke betekenis de verschillende groepen verlenen aan het sociale leven op het forum en hoe ze het forum ingericht willen zien.

Verskillende ideeën over sociale relaties op het forum

Hoewel alle respondenten het belangrijk vinden om online om te gaan met mensen die zowel hun orthodox protestantse religieuze overtuigingen als hun homoseksualiteit delen, gaan er achter deze overeenkomst belangrijke verschillen schuil. Voor de leden die worstelen met stigmatisering geeft de gedeelde identiteit

voeding aan een veralgemeniseerde verbondenheid met andere forumleden. Cees geeft aan dat online samenzijn met 'gelijkgestemden of lotgenoten' 'absoluut' verbondenheid met zich meebrengt. Edwin deelt dit gevoel van verbondenheid: 'Ik voel me verbonden met het forum zelf' – dit strekt zich uit tot de forumleden in het algemeen: 'Je bent verbonden met de personen die hetzelfde als jij zijn, die een geloof hebben en die homo zijn.'

Zo'n affectieve verbondenheid met de forumleden in het algemeen wordt echter niet ervaren door leden die het forum gebruiken om om te gaan met reflexieve identiteitsvraagstukken in plaats van stigmatisering. Albert legt uit dat hij zich niet speciaal verbonden voelt met andere forumleden in het algemeen, en Guus zegt: 'Ik heb me nog nooit verbonden gevoeld met de Christelijke homo's (...) omdat we nou toevallig op hetzelfde forum zaten, of omdat we dezelfde homo-achtergrond hadden.' Dit wil niet zeggen dat ze op geen enkele manier gehecht zijn aan andere forumdeelnemers – deze gevoelens blijven echter beperkt tot specifieke leden met wie ze contact hebben bij het bespreken van de vragen die ze zichzelf stellen. Sam, bijvoorbeeld, zegt over verbondenheid met andere leden: 'Dat heb ik voor mijn gevoel niet met het forum, wel met sommige individuele leden.' En opvallend genoeg maakt Fred, wiens forumgebruik aanvankelijk was gericht op het zoeken van empathische steun terwijl het nu draait om de omgang met reflexieve identiteitsvraagstukken, duidelijk dat zijn gevoel van verbondenheid is veranderd. In het begin van zijn forumlidmaatschap had hij een veralgemeniseerd gevoel van verbondenheid, maar nu zegt hij: 'Je moet je eigen mensen kiezen'. Dit zijn 'mensen met wie je het goed kan vinden of met wie je goed kan opschieten' (Tom). In dit verband spreken de leden met reflexieve identiteitsvraagstukken over 'vrienden' (Guus), 'vriendschappen' (Joeri) en 'maatjes' (Sam).

Deze verschillen tussen een algemeen, allesomvattend gevoel van verbondenheid aan de ene kant en persoonlijke vriendschap aan de andere kant worden weerspiegeld waar het gaat om thuisvoelen op het forum. Degenen die offline worstelen met stigmatisering voelen zich niet alleen verbonden met het forum en zijn leden in het algemeen, maar voelen zich er ook erg thuis. Edwin, bijvoorbeeld, merkt op dat de verbondenheid die hij ervaart ervoor zorgt dat hij zich thuisvoelt op het forum, en Menno voelt zich thuis binnen *RefoAnders* vanwege de 'prettige sfeer'. Ook Cees voelt zich 'daar echt wel aardig thuis', zelfs in zoverre dat, al is het 'een beetje een beladen woord', *RefoAnders* als 'een tweede huis' voor hem is, aangezien 'het wel een onderdeelje van [zijn] leven [is] geworden'. De forumleden wier participatie is ingegeven door reflexieve identiteitsvraagstukken voelen zich niet op die manier op het forum thuis. Tom zegt bijvoorbeeld: 'Het is echt niet zo dat ik emotioneel ben, maar met een forum heb ik dan wel zoiets van "get a life", het is maar een beeldschermje waar je tegenaan zit te kijken.' En dat Joeri zijn worsteling met zijn stigma heeft overwonnen wordt weerspiegeld in zijn forumparticipatie: 'Op een gegeven moment dan krijg je een omslagpunt, dan wordt het alleen nog leuk om contacten die je via het forum hebt een beetje te onderhouden.' Deze forumleden wijzen het idee dat het forum een tweede huis voor hen zou kunnen zijn dan ook subiet van de hand: het is een suggestie waar Guus alleen om kan lachen, en Sam zegt: '[Het is voor mij] absoluut geen tweede

huis. Triest dat het dat voor sommige mensen wel is. Er gaat iets fout als het je tweede huis is.' En verwijzend naar zijn huidige streven om zijn offline leven te verbeteren stelt Fred: 'Ik bouw mijn eigen huis wel. Dat hoop ik zo goed mogelijk te doen.'

Deze verschillende betekenisverleningen komen ook aan het licht als de leden reflecteren op een geschikt label voor de sociale relaties binnen het forum. Hoewel sommigen het gemeenschapslabel 'iets te sterk' vinden om op het forum toe te passen (René), hanteren de leden die met stigmatisering worstelen een gemeenschapsdiscours als ze het over het sociale aspect van het forum hebben, want ze 'hebben iets gemeen [en] dat geeft binding' (Menno). Edwin is in dit verband erg uitgesproken: 'Het forum op zich is natuurlijk een kleine stad op zich eigenlijk, een dorp op zich. Zo zie ik het maar een beetje.' Later zegt hij: 'Ja, ik vind het fijn om tot die gemeenschap [te behoren], het is eigenlijk een gemeenschap op zich, hè?' Dit is niet hoe de leden die deelnemen vanwege reflexieve identiteitsvraagstukken het zien. Sommigen onder hen geven aan dat het forum een gemeenschap zou kunnen zijn voor de leden die met stigmatisering te maken hebben, zoals Albert, die opmerkt dat er 'een groep mensen [is] die zich bij elkaar veilig voelen, die met elkaar in gesprek willen gaan en durven gaan, waar ze het elders niet zouden durven. (...) ja, ik vind [dat] echt een gemeenschap.' Maar zoals zijn woorden al duidelijk maken, is dit niet de betekenis die hij zelf aan het forum toekent. Dat sommige leden die te maken hebben met reflexieve identiteitsvraagstukken het forum soms een gemeenschap noemen is louter ingegeven door hun gedeelde identiteit, bestaande uit 'homoseksualiteit en Christelijk geloof' (Harry). De anderen staan ronduit afwijzend tegenover het idee dat het forum een gemeenschap is. Voor Guus is dit het geval omdat 'er absoluut geen binding [is]' en in Sams optiek zijn de forumleden 'allemaal individuen die af en toe hun mening loslaten.' Fred lacht wanneer hij uitlegt waarom je volgens hem niet van een forumgemeenschap kan spreken: 'Nou dat zou wel heel erg beperkt zijn met zo'n groepje homo's bij elkaar. Man, schiet op!'

Al met al kan worden geconcludeerd worden dat de forumleden die in het offline sociale leven last hebben van stigmatisering het forum als een gemeenschap beschouwen: ze hechten waarde aan hun gedeelde identiteit (cf. Etzioni, 2004: 225; Komito, 1998: 99) en hebben het gevoel dat ze elkaar goed begrijpen (cf. Bauman, 2001b: 2). Ook vinden deze forumdeelnemers hun affectieve banden met de rest van het forum belangrijk (cf. Etzioni, 2004: 225; Komito, 1998: 98) en hechten ze waarde aan een 'wij-gevoel' (Foster, 1997: 25) waardoor ze zich binnen het forum thuis en geborgen voelen (cf. Bauman, 2001b: 2; Blanchard & Markus, 2004: Katz et al., 2004: 325; McMillan & Chavis, 1986; Nieckarz, 2005: 407; Willson, 2006: 28-9). De forumleden die zich bezighouden met reflexieve identiteitsvraagstukken hebben zo'n omvattend gemeenschapsgevoel niet. Hoewel hun forumlidmaatschap niet is gericht op virtuele gemeenschapsvorming, zit er wel een sociale dimensie aan. Aangezien ze in het offline sociale leven geen last hebben van stigmatisering of sociale isolatie hebben ze geen veralgemeniseerde gevoelens van verbondenheid met de forumgemeenschap, maar in plaats daarvan waarderen ze contacten met 'maatjes' en 'vrienden' die ze op het forum zijn

tegengekomen toen ze daar op zoek waren naar antwoorden op de reflexieve identiteitsvraagstukken die hen bezighouden.

Deze verschillen blijven niet beperkt tot het forum: ook de bijeenkomsten die in het offline leven rond het forum worden georganiseerd worden verschillend gewaardeerd. Degenen die worstelen met stigmatisering waarderen de offline bijeenkomsten omdat deze dezelfde geborgenheid bieden als hun online interacties. Zoals Hans het verwoordt: 'Je voelt je thuis tussen dat soort mannen.' En net als zijn forumparticipatie is René's bezoek aan de offline bijeenkomsten – die hij voor zijn vrouw geheim houdt – ingegeven door de wens om te ontsnappen aan zijn negatieve ervaringen thuis en in plaats daarvan om te gaan met mensen bij wie hij zich op zijn gemak voelt: 'Dan wil ik eigenlijk niet meer terug in de wereld waar ik uitkom. Snap je? Ik hoor eigenlijk thuis in die wereld [van *RefoAnders*], en ik leef in een andere wereld. (...) thuis valt er wel eens een domper op je. Ik vind de overgang dan zo groot. (...) want daar kan je jezelf zijn, en dan kom ik thuis en dan moet ik weer op mijn tellen gaan passen. En dat is, dat is onaangenaam. Je moet dan weer in dat gareel. (...) je voelt je thuis in die wereld bij mannen, met mannen onder elkaar en je komt terug in een huwelijkse situatie met een scheldende vrouw. En dat vind ik niet leuk, dat vind ik onprettig.'

In lijn met de betekenis die ze aan hun online sociale relaties toedichten, zien de forumleden die zich bezighouden met reflexieve identiteitsvraagstukken hun offline participatie anders. Ze waarderen de offline bijeenkomsten voornamelijk vanwege de persoonlijke contacten die ze daar hebben, als een manier om vriendschappen te onderhouden. Guus, bijvoorbeeld, is heel duidelijk over zijn bezoeken aan de *RefoAnders*-huiskamer: 'De motivatie voor mij is dat ik gewoon vrienden van mij zie op dat moment. [Noemt specifieke namen]. Nou ja, goed die wonen allemaal zo ver, weet je wel, daar heb je gewoon doordeweeks echt geen tijd voor. En voor mij is dat de motivatie om daar gewoon naartoe te gaan.'

Alles overziend blijken de verschillende redenen die ten grondslag liggen aan participatie binnen het forum hand in hand te gaan met een verschillende kijk op sociale relaties binnen en buiten het forum. De verschillende participatiemotieven worden ook weerspiegeld in denkbeelden over symbolische forumgrenzen en online diversiteit.

Symbolische grenzen en diversiteit

Om te beginnen hebben de forumleden verschillende denkbeelden over de toegankelijkheid van het forum voor buitenstaanders. Degenen die empathische steun zoeken willen dat hun online participatie voor de buitenwereld verborgen blijft. Zij hechten veel waarde aan het 'alleen-leden' deel van het forum, hetgeen hun verlangen weerspiegelt om zich terug te trekken in een virtuele gemeenschap van gelijkgestemden. Cees stelt: 'Dat vind ik heel belangrijk, dat niet Jan en Alleman op dat forum kan. (...) Ja, dat vind ik een hele goede zaak, dat het afgeschermd is.' Edwin legt uit: 'Je wilt natuurlijk zonder dat heel de wereld het weet met elkaar kunnen praten, dus dat moet verstopt zitten. (...) Ik vind het belangrijk dat alles privé is.' De leden die zich bezighouden met reflexieve identiteitsvraagstukken hebben andere opvattingen. Zij verklaren dat ze 'niet belemmerd' worden (Fred) door het feit dat niet-leden hun forumbijdragen kunnen lezen. Joeri zegt: 'Ik weet

van mensen die daar heel erg aan hechten, die er ook voor pleiten om een veel groter deel van het forum voor alleen leden open te stellen, maar nee, dat onderscheid zie ik zelf niet.' En Karel verklaart: 'Ik zie het (...) als openbaar.'

Verskillende standpunten over symbolische grenzen blijken ook uit meningen over zogenaamde gebruikersgroepen, dat wil zeggen subfora voor specifieke groepen leden, zoals jongeren of getrouwden. Gestigmatiseerde leden maken gebruik van deze mogelijkheid en hechten er waarde aan, omdat ze passen bij hun streven om empathische steun te vinden onder gelijkgestemden. Edwin vindt gebruikersgroepen bijvoorbeeld belangrijk omdat die het mogelijk maken dat mensen samenkomen 'die werkelijk met elkaar verbondenheid hebben in een kleine gemeenschap binnen die grote gemeenschap.' De leden die te maken hebben met reflexieve identiteitsvraagstukken participeren daarentegen niet in deze gebruikersgroepen, en sommigen onder hen wijzen ze zelfs als 'triest' (Guus) of 'onzin' (Bas) van de hand omdat ze niet bijdragen aan het verkrijgen van inzichten die in het dagelijks leven kunnen worden gebruikt: 'Ook al deel je iemands positie niet, dan kun je nog wel van elkaar leren' (Bas). Joeri legt uit: 'Ik [ben] juist voorstander van een breed forum waar jong en oud lid van is, juist ook omdat je elkaar in die zin kunt helpen met adviezen etcetera.'

De afwegingen die ten grondslag liggen aan deze verschillende denkbeelden over gebruikersgroepen zijn ook zichtbaar in algemenere opvattingen over diversiteit binnen het forum. De leden die het forum gebruiken om inzichten op te doen met betrekking tot reflexieve identiteitsvraagstukken waarderen de aanwezigheid van forumleden met verschillende achtergronden: 'Iedereen heeft weer zijn eigen verhaal, absoluut. En van elk verhaal kun je zelf ook weer iets opsteken' (Bas). In lijn met deze gedachte, heten zij ook heteroseksuelen welkom op het forum: zolang die niet proberen om op een rigide manier hun denkbeelden op te leggen wordt hun aanwezigheid als 'prima' (Albert) beschouwd. Harry licht toe: 'Ik geloof dus ook dat wij hun inbreng nodig hebben (...) Als homo heb ik natuurlijk mijn persoonlijke manier om met vragen als seksualiteit om te gaan, op een andere manier dan hetero's dat hebben, maar in de kerk zijn wij één. De "homo-problematiek" is niet een kwestie van homo's alleen.' Ook Fred zegt: 'Ik heb er ook niets op tegen dat mensen die heteroseksueel zijn op [het forum actief zijn]. Helemaal niet, want daar heb ik in de maatschappij ook mee te maken'. Ook Guus vindt de online aanwezigheid van heteroseksuelen waardevol, want 'het [is] ook een soort van oefenen, hè. Laat ze maar gaan, praat met die heteromensen, laat ze maar eens zien wat de reacties zijn.' Voor Karel is dit belangrijk, omdat hij ervan leert hoe hij om kan gaan met incidentele kritiek op zijn seksualiteit: '[Heteroseksueel lid] is een voorbeeld van iemand die ik in mijn dagelijks leven kan tegenkomen en die mij zou bevragen van "hé, je bent lid in deze kerk en gaat bij het avondmaal, je hebt een homoseksuele relatie, dat kan niet." En ja, die mensen duwen je in principe in een bepaalde positie, waarvan je denkt "hé, dat wil ik niet". Maar hoe ga je dat aanpakken? [Dit forumlid] is wel iemand die mij wat richting gegeven heeft van "oké, als iemand [dit dan doet], dan kan ik misschien..."'

De forumleden die offline worstelen met stigmatisering houden er andere denkbeelden op na. Aangezien het virtueel deel uitmaken van een groep gelijkgestemde, begripvolle mensen met dezelfde identiteit is wat hun problemen ver-

licht, willen ze de hechte gemeenschap die ze op *RefoAnders* zoeken niet verstoord zien door buitenstaanders. Edwin vindt de aanwezigheid van heteroseksuelen wel in orde, maar niet omdat hij hier zelf belang aan hecht: 'Nee, dat is puur voor henzelf. Dat is niet voor ons van belang. Zij stellen de vragen omdat zij er mee zitten. Zij begrijpen het niet.' Cees stelt: 'Daar is eigenlijk het forum niet voor, daar is het niet voor'. Anderen zijn uitgesprokener. Menno zegt bijvoorbeeld: 'Eigenlijk horen ze er niet op thuis.' Volgens hem ondermijnen heteroseksuelen de gesprekken tussen gelijkgestemde homoseksuelen omdat ze het 'wel denken te begrijpen maar als puntje bij paaltje komt niet.' En Hans legt als volgt uit waarom hij niet van de aanwezigheid van heteroseksuelen op het forum houdt: 'Ik voel me af en toe een beetje bekeken dan.'

Beide groepen leden hebben niet alleen verschillende standpunten met betrekking tot de aanwezigheid van heteroseksuelen op het forum, maar kijken ook verschillend aan tegen diversiteit in standpunten over homoseksualiteit en religie. Sommige leden die in het offline sociale leven last hebben van stigmatisering vinden uiteenlopende meningen lastig omdat ze 'verwarring' geven – 'je weet niet waar je aan toe bent' (Menno). Anderen hebben er 'geen last' (Cees) van dat er op het forum verschillende meningen worden verkondigd, maar hechten er ook geen bijzondere waarde aan. Forumleden die zich bezighouden met reflexieve identiteitsvraagstukken vinden het daarentegen wel heel belangrijk dat er op het forum verschillende standpunten aan bod komen – 'dat houdt het gewoon helemaal gezond' (Bas). Zo zegt Harry: 'Ik luister graag naar andere meningen', en vinden deze leden 'een breed palet van meningen' 'altijd handig' (Fred) omdat ze proberen van hun online interacties te leren: 'Zelfs door de negatieve dingen, dat ik denk van "totaal niet mee eens", levert het mij positieve dingen op [omdat] ik denk van "nou ja, zo wil ik het dus voor mijzelf niet."'

In overeenstemming met hun positieve houding ten opzichte van een breed scala aan meningen, vinden deze leden het belangrijk dat er op het forum debat plaatsvindt: 'Een forum is op zich natuurlijk een plaats waar gediscussieerd wordt. Op het moment dat je op een forum alleen maar mensen toelaat die een bepaalde mening hebben dan is het geen forum meer, dan is het een vergaderplaats van mensen die allemaal hetzelfde vinden, dan is de discussie weg' (Piet). Ze houden van 'pittige discussie' in plaats van gesprekken over 'koetjes en kalfjes' (Albert) omdat discussies belangrijk zijn om 'helderheid te krijgen' (Fred), 'taboe-doorbrekend' werken (Guus) en helpen om 'kritisch naar de eigen standpunten te kijken' (Joeri). De forumleden die zoeken naar empatische steun van gelijkgestemden zijn juist afkerig van debat omdat dit hun gemeenschapsgevoel schaadt. Hans stelt: 'Je schiet er weinig mee op'. Gevraagd naar een voorbeeld van een negatieve ervaring op het forum vertelt Edwin over 'een bepaald persoon (...) en die viel me aan. Die ging daar zo extreem op in, en die ging ook werkelijk mijn visie op bepaalde dingen onderuit halen. En dat heeft me zo... Dat vond ik zo gemeen.' Volgens Edwin leidt het uitdrukken van verschillende meningen 'alleen maar tot discussie, nog meer discussie (...) [en dan] moet je in de verdediging, extreem in de verdediging', hetgeen de wederzijdse steun op het forum, die deze leden zo belangrijk vinden, ondermijnt.

Het bovenstaande laat zien dat de twee groepen leden met verschillende identiteitsvraagstukken niet alleen verschillende beweegredenen voor hun forumparticipatie hebben, maar het forum ook op verschillende manieren willen gebruiken en ingericht willen zien. Leden die in het offline sociale leven worstelen met stigmatisering zoeken empathische steun onder gelijkgestemden in een duidelijk afgebakende, homogene virtuele gemeenschap. Het forum heeft voor hen betekenis als *toevluchtsoord*. Leden die zich bezighouden met reflexieve identiteitsvraagstukken willen middels hun forumparticipatie inzichten opdoen die ze kunnen gebruiken in het dagelijks leven buiten het forum, en daarom beschouwen ze het forum als een open, heterogene plaats voor deliberatie. Voor hen is het forum geen toevluchtsoord maar een *springplank*.

Conclusie en discussie

Veel onderzoekers in het veld van de internetstudies vinden het belangrijk dat er gehoor gegeven wordt aan Robins' (2000: 92) oproep 'to re-locate virtual culture in the real world'. Om bij te dragen aan de theorievorming rond de vraag hoe het online en het offline sociale leven met elkaar verbonden zijn, heb ik exploratief onderzoek verricht op basis van de in de literatuur vaak aangetroffen suggestie dat internetfora op de een of andere manier bijzonder aantrekkelijk zijn voor mensen met een ongebruikelijke identiteit (cf. DiMaggio, 2001: 318).

In mijn onderzoek naar participatie binnen *RefoAnders*, een forum voor orthodox protestantse homoseksuelen, kwamen twee mechanismen aan het licht. Voor mensen die in het offline leven worstelen met stigmatisering is het forum een toevluchtsoord: zij zoeken binnen het forum empathische steun onder gelijkgestemden in een gesloten, homogene virtuele gemeenschap. Voor mensen die geen last hebben van stigmatisering maar zich in plaats daarvan bezighouden met reflexieve identiteitsvraagstukken is het forum geen toevluchtsoord maar een springplank: zij proberen op het forum door middel van discussie met mensen met verschillende denkbeelden en achtergronden inzichten op te doen die ze in het offline sociale leven kunnen gebruiken.

Deze bevindingen maken duidelijk dat de beweegredenen en de betekenisverleningen van de betrokkenen in de analyse betrokken moeten worden om participatie binnen internetfora te begrijpen. Deze op zichzelf nogal voor de hand liggende conclusie is belangrijk, want doorgaans gaan wetenschappers ervan uit dat vanzelfsprekende, uniforme 'gedeelde interesses' in de thematiek van een bepaald forum ten grondslag liggen aan de participatie op dat forum, om vervolgens niet te bestuderen hoe deze interesses door de deelnemers zelf worden gedefinieerd. Normaliter veronderstellen wetenschappers dat elke groep op het internet per definitie gebaseerd is op gedeelde interesses (zie bijvoorbeeld Bellini & Vargas, 2003: 3; Koh & Kim, 2004: 76; Mukerji & Simon, 1998: 270; Wilson & Peterson, 2002: 449) en wordt het als een waarheid als een koe beschouwd dat het deze gedeelde interesses zijn waarom mensen actief zijn op internetfora. Vance (2008: 143), bijvoorbeeld, schrijft over 'cyberspace, where disembodied minds meet to discuss shared interests and seek information', en Russ (2008: 98) beweert dat

'we turn to virtual communities to connect with like-minded others'. Natuurlijk is het aannemelijk dat mensen binnen een specifiek forum actief zijn omdat ze geïnteresseerd zijn in het onderwerp of centrale thema van dat forum, maar mijn onderzoek wijst uit dat het onbevredigend is om die interesse niet nader te onderzoeken. Verschillende leden van een en hetzelfde forum blijken immers om totaal verschillende redenen in dat forum geïnteresseerd zijn, en bovendien blijken sommige leden juist ook op zoek zijn naar mensen met andere opvattingen en identiteiten.

Daarnaast werpen mijn bevindingen licht op het idee dat internetfora fungeren als Goffmanianse ([1959] 1990) 'backstages'. De literatuur overziend kunnen twee noties worden onderscheiden. Goffman ([1963] 1986: 81) volgend beweren sommige auteurs dat online fora backstages zijn in de zin dat gestigmatiseerden daar hun stigma kunnen onthullen en elkaar openlijk kunnen ontmoeten om elkaar steun te bieden (Deshotels & Forsyth, 2007: 212; Quinn & Forsyth, 2005: 198-9). Als zodanig zijn online fora backstages omdat ze het gestigmatiseerden mogelijk maken om een dubbelleven te leiden, waarbij ze hun identiteit in het offline leven verborgen houden en er online open over zijn (Adler & Adler, 2008: 50). Anderen bedoelen echter iets geheel anders als ze spreken over online backstages. Mukerji en Simon (1998: 259) verwijzen bijvoorbeeld ook naar Goffman, maar zij duiden online fora aan als backstages omdat deze het mogelijk maken om te oefenen met het oog op het offline leven, en Munt et al. (2002: 135) stellen dat de website die zij bestudeerden een backstage is omdat deelnemers er debatteren over het juiste gedrag en de juiste waarden om banden in hun offline sociale omgeving tot stand te brengen. Kortom, sommige onderzoekers noemen online fora backstages omdat deze een plek bieden waar individuen zich kunnen terugtrekken, terwijl anderen spreken van online backstages omdat mensen daar inzichten op kunnen doen en kunnen oefenen voor offline 'frontstage' optredens. Deze verschillen kunnen worden begrepen door de offline ervaringen van forumgebruikers in ogenschouw te nemen. Voor beide groepen binnen *RefoAnders* heeft het forum kenmerken van een backstage: het is een plaats die afgescheiden is van hun frontstage offline sociale levens waar ze hun optredens geven (Goffman [1959] 1990). Deze offline optredens verschillen echter flink, en dit ligt ten grondslag aan verschillend gebruik van de online backstage. Het toevluchtsoord dat het forum is voor de leden die worstelen met stigmatisering is een backstage in de eerste betekenis, terwijl de springplank die het forum is voor de leden die te maken hebben met reflexieve identiteitsvraagstukken overeenkomt met een backstage in de tweede betekenis. Dit is een aanvulling op Goffmans ([1959] 1990: 127-9) observatie dat de betekenis van een bepaalde plaats kan wisselen tussen backstage en frontstage, afhankelijk van verschillende optredens: niet alleen kan een bepaalde plaats van frontstage in backstage veranderen en andersom, een en dezelfde plaats kan ook op verschillende manieren fungeren als backstage voor groepen die verschillende frontstage optredens geven. Daarnaast geven mijn bevindingen aan dat verschillende manieren om een online backstage te gebruiken hand in hand gaan met verschillende opvattingen over de toegankelijkheid. Sommige auteurs suggereren dat participanten een online backstage alleen ten volle kunnen benutten als deze verborgen is (Ross, 2007: 321), maar

dit geldt niet in het algemeen. Degenen die een backstage verlangen als een plaats om zich terug te trekken willen inderdaad dat deze afgesloten is van de frontstage, maar zij die zoeken naar inzichten die ze in het offline sociale leven kunnen gebruiken willen dat niet. Aangezien laatstgenoemden de backstage als een plaats voor deliberatie beschouwen, verwelkomen ze zelfs leden van hun frontstage-publiek backstage.

Ten slotte vragen mijn conclusies om vervolgonderzoek. Ook al betreft het hier een onderzoek naar één forum op basis van slechts vijftien diepte-interviews, de gevonden mechanismen lijken toch theoretisch gegeneraliseerd te kunnen worden. Als dat het geval is zouden andere groepen die binnen andere contexten te maken hebben met dezelfde identiteitsvraagstukken op vergelijkbare manieren gebruik maken van een internetforum geformeerd rond hun identiteit. Waar het gaat om het eerste aangetroffen mechanisme is dit het geval: rechts-extremisten die zich in het progressieve Nederland vanwege hun denkbeelden gestigmatiseerd voelen gebruiken het extreem-rechtse forum van *Stormfront* als virtueel toevluchtsoord (De Koster & Houtman, 2006, 2008), wat betekent dat de relevantie van mijn resultaten niet tot *RefoAnders* beperkt is. De bredere theoretische betekenis van de bevinding dat reflexieve identiteitsvraagstukken ten grondslag liggen aan het gebruik van een forum als springplank moet echter nog worden onderzocht.

Literatuur

- Adler, P. & P. Adler (2008). The Cyber Worlds of Self-Injurers: Deviant Communities, Relationships, and Selves. *Symbolic Interaction* 31(1): 33-56.
- Bakardjieva, M. (2005). *Internet Society: The Internet in Everyday Life*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Bassett, E & K. O’Riordan (2002). Ethics of Internet Research: Contesting the Human Subjects Research Model. *Ethics and Information Technology* 4(3): 233-47.
- Bauman, Z. (2001a). *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2001b). *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity Press.
- Baym, N.K. (2006). Finding the Quality in Qualitative Internet Research. In D. Silver & A. Massanari (red.), *Critical Cyberculture Studies* (pp. 79-87). New York and London: New York University Press.
- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (1996). Individualization and ‘Precarious Freedoms’: Perspectives and Controversies of a Subject-Orientated Sociology. In P. Heelas, S. Lash & P. Morris (red.), *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity* (pp. 24-48). Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers.
- Bellini, C.G.P. & L.M. Vargas (2003). Rationale for Internet-Mediated Communities. *Cyber-Psychology & Behavior* 6(1): 3-14.
- Blanchard, A.L. & M.L. Markus (2004). The Experienced “Sense” of a Virtual Community: Characteristics and Processes. *The DATA BASE for Advances in Information Systems* 35(1): 65-79.
- Blevins, K.R. & T.J. Holt (2009). Examining the Virtual Subculture of Johns. *Journal of Contemporary Ethnography* 38(5): 619-648.

- Campbell, J.E. (2004). *Getting It on Online: Cyberspace, Gay Male Sexuality, and Embodied Identity*. New York, London, Oxford: Harrington Park Press.
- Cavanagh, A. (2007). *Sociology in the Age of the Internet*. Maidenhead: McGraw Hill/Open University Press.
- Chan, B. (2006). Virtual Communities and Chinese National Identity. *Journal of Chinese Overseas* 2(1): 1-32.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Deshotels, T.H. & C.J. Forsyth (2007). Postmodern Masculinities and the Eunuch. *Deviant Behavior* 28(3): 201-218.
- DiMaggio, P., E. Hargittai, W.R. Neuman & J.P. Robinson (2001). Social Implications of the Internet. *Annual Review of Sociology* 27: 307-36.
- Etzioni, A. (2004). On Virtual, Democratic Communities. In A. Feenberg & D. Barney (red.), *Community in the Digital Age. Philosophy and Practice* (pp. 225-238). Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Erzen, T. (2006). *Straight to Jesus: Sexual and Christian Conversions in the Ex-Gay Movement*. Berkeley: University of California Press.
- Eysenbach, G. & J.E. Till (2001). Ethical Issues in Qualitative Research on Internet Communities. *British Medical Journal* 323(7321): 1103-1105.
- Foster, D. (1997). Community and Identity in the Electronic Village. In D. Porter (red.), *Internet Culture* (pp. 23-37). London: Routledge.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1994). Living in a Post-Traditional Society. In U. Beck, A. Giddens & S. Lash (red.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (pp. 56-109). Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. ([1959] 1990). *The Presentation of Self in Everyday Life*. London: Penguin Books.
- Goffman, E. ([1963] 1986). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon & Schuster.
- Gross, L. (2007). Foreword. In K. O'Riordan and D. J. Phillips (red.) *Queer Online: Media, Technology, and Sexuality* (pp. vii-x). New York: Lang.
- Hardey, M. (2002). Life Beyond the Screen: Embodiment and Identity through the Internet. *The Sociological Review* 50(4): 570-585.
- Herring, S.C. (2002). Computer-Mediated Communication on the Internet. *Annual Review of Information Science and Technology* 36: 109-168.
- Hine, C. (2000). *Virtual Ethnography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Katz, J.E., R.E. Rice, S. Acord, K. Dasgupta & K. David (2004). Personal Mediated Communication and the Concept of Community in Theory and Practice. In P.J. Kalbfleisch (red.), *Communication Yearbook* 28 (pp. 315-371). Mahwah, London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kendall, L. (1999). Recontextualizing 'Cyberspace': Methodological Considerations for Online Research. In S. Jones (red.), *Doing Internet Research. Critical Issues and Methods for Examining the Net* (pp. 57-74). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- King, S.A. (1996). Researching Internet Communities: Proposed Ethical Guidelines for the Reporting of the Results. *The Information Society* 12(2): 119-127.
- Koh, J. & Y.G. Kim (2004). Sense of Virtual Community: A Conceptual Framework and Empirical Validation. *International Journal of Electronic Commerce* 8(2): 75-93.

- Komito, L. (1998). The Net as a Foraging Society: Flexible Communities. *The Information Society* 14(1): 97-106.
- Koster, W. de (2010). *'Nowhere I Could Talk Like That': Togetherness and Identity on Online Forums*. Proefschrift. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam
- Koster, W. de & D. Houtman (2006). Toevluchtsoord voor een bedreigde soort: Over virtuele gemeenschapsvorming door rechts-extremisten. *Sociologie* 2(3): 232-248.
- Koster, W. de & D. Houtman (2008). 'Stormfront Is Like a Second Home to Me': On Virtual Community Formation by Right-Wing Extremists. *Information, Communication & Society* 11(8): 1153-1175.
- McMillan, D.W. & D.M. Chavis (1986). Sense of Community: A Definition and Theory. *Journal of Community Psychology* 14(1): 6-23.
- Mehra, B., C. Merkel & A. Peterson Bishop (2004). The Internet for Empowerment of Minority and Marginalized Users. *New Media & Society* 6(6): 781-802.
- Mukerji, C. & B. Simon (1998). Out of the Limelight: Discredited Communities and Informal Communication on the Internet. *Sociological Inquiry* 68(2): 258-273.
- Munt, S.R., E.H. Bassett & K. O'Riordan (2002). Virtually Belonging: Risk, Connectivity, and Coming Out On-Line. *International Journal of Sexuality and Gender Studies* 7(2/3): 125-137.
- Nieckarz Jr., P.P. (2005). Community in Cyber Space? The Role of the Internet in Facilitating and Maintaining a Community of Live Music Collecting and Trading. *City & Community* 4(4): 403-423.
- Nip, J.Y.M. (2004). The Relationship between Online and Offline Communities: The Case of the Queer Sisters. *Media, Culture & Society* 26(3): 409-428.
- Page, R.M. (1984). *Stigma*. London, Boston, Melbourne and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Peters, R. & S.J. Vellenga (2007). Homoseksualiteit in Orthodox-Religieuze Kring: Islam en Protestantisme. *Justitiële verkenningen* 33(1): 70-82
- Quinn, J.F. & C.J. Forsyth (2005). Describing Sexual Behavior in the Era of the Internet: A Typology for Empirical Research. *Deviant Behavior* 26(3): 191-207.
- Robins, K. (2000). Cyberspace and the World We Live in. In D. Bell & B.M. Kennedy (red.), *The Cybercultures Reader* (pp. 77-95). London and New York: Routledge.
- Robinson, C.M. & S.E. Spivey (2007). The Politics of Masculinity and the Ex-Gay Movement. *Gender and Society* 21(5): 650-75.
- Ross, D.A.R. (2007). Backstage with the Knowledge Boys and Girls: Goffman and Distributed Agency in an Organic Online Community. *Organization Studies* 28(3): 307-325.
- Russ, T.L. (2008). Don't Date, Craftsterbate: Dialogue and Resistance on Craftster.Org. In T. L. Adams & S.A. Smith (red.), *Electronic Tribes: The Virtual Worlds of Geeks, Gamers, Shamans, and Scammers* (pp. 96-109). Austin: University of Texas Press.
- Tanis, C. 2007. Online Social Support Groups. In A.N. Joinson, K.Y.A. McKenna, T. Postmes & U.D. Reips (red.), *The Oxford Handbook of Internet Psychology* (pp. 139-153). Oxford: Oxford University Press.
- Vance, D.C. (2008). 'Like a Neighborhood of Sisters': Can Culture Be Formed Electronically? In T. L. Adams & S.A. Smith (red.), *Electronic Tribes: The Virtual Worlds of Geeks, Gamers, Shamans, and Scammers* (pp. 143-158). Austin: University of Texas Press.
- Wellman, B., J. Boase & W. Chen (2002). The Networked Nature of Community: Online and Offline. *IT & Society* 1(1): 151-165.
- Willson, M.A. (2006). *Technically Together: Re-Thinking Community within Techno-Society*. New York: Peter Lang.
- Wilson, S.M. & L.C. Peterson (2002). The Anthropology of Online Communities. *Annual Review of Anthropology* 31: 449-467.

Wolkomir, M. (2001). Wrestling with the Angels of Meaning: The Revisionist Ideological Work of Gay and Ex-Gay Christian Men. *Symbolic Interaction* 24(4): 407-24.